

Зоран Милекић

Аустријанка

Copyright © 2021, Зоран Милекић
Copyright © овог издања 2021, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Мојим родитељима

ТРАГОВИ

Прохладно јутро у Загребу. Саобраћајна бука полако преплављује град, попут поплаве. Студент Јерко Трепутец Брацо пређе улицу па стаде испред трафике. Румен у лицу, са мало дужим зулуфима који су у моди те 1966, пожелеле продавачици добро јутро уз обавезан осмех.

– Дрина! – рече кратко а она му пружи паклицу. Извуче из горњег џепа јакне неке згужване новчанице и спусти их пред њу. Зграби цигарете и брзо крену да не гледа њено намрштено лице док их исправља. Уђе у Назорову улицу, дође до броја 51. Висока школа за социјални рад. Уђе унутра и пође пустим ходником. Тај мир и тишина, које може да створи само рано јутро, инспирисаше га те запуцкета прстима и запевуши *Поіледај кроз њрозор њај*. Јуче негде чу ту допадљиву песмицу и она му, ево, никако не излази из главе. Не престаде да је пева ни кад налете на чистачицу. Џогером с дрвеном дршком чисти под померајући за собом кофу с водом. Брацо застаде, наже се ка њој као певач на концерту. Дограби џогер, држећи дршку као микрофон. С њим се окрете округ, играјући. Имитира свирање гитаре а онда „гитару“ врати власници па крену уз степенице.

– Брацо, имате кључ? – упита га.

– Врата или љубави?

– Ма маните се! – одмахну жена руком. – И само да знате, неко је прошлог тједна опет нањушио духан тамо гдје сте радили. Пазите!

Брацо и даље певуши лагано се пењући.

– Рекли су да вас упозорим! – повика још за њим.

– Ма молим вас! – узврати Брацо. – Как ћу пушит међу оноликим папирима!

Застаде пред вратима тавана, извади паклицу дрине, отвори је, повуче мало врх цигарете па је извуче зубима. Стави кључ у браву.

– Нисам луђак овдје пушит – повика да га чистачица чује.

Запали цигарету, окрете кључ. Упали светло. Оно је прилично слабо, шкиљаво, па мора мало да почека да му се очи привикну. Таван у приличном нереду. Ту су некакви ормари и хрпе папира прекривене прашином. По ћошковима паукове мреже а осим папира ту су и неки комади жице, метални отпаци, бог ће га знати од чега, танке летвице и делови ламперије. Брацо осмотри тај неред испред себе правећи колутове дима. Подиже један повећи табак папира, пренесе га у ћошак и баци на под. Требало би да, заправо, у том хаосу направи мало реда а да на страну одвоји оно што сматра вредним. Прашина се разлете на све стране, он се закашља и покуша да је растера руком. Отвори фиоку на старом дрвеном ормару, извуче отуда већ пожутеле папире, учини му се да нису вредни па их врати унутра. Поново поче да певуши гледајући околу, питајући се са које је стране најбоље да почне да сређује хаос. Или је то потпуно свеједно? За почетак треба отворити врата како се не би угушио у овом мору прашине. Крену ка њима, али му нога запе за некакве прашњаве албуме. Отвори један, онако на поду, и тада се пред њим указаше слике полумртве и мртве деце. Преста да пева, глас му се изгуби у грлу.

Пиљећи у те слике, инстинктивно угаси цигарету. Узе први албум, окрену страну, виде исте слике. Гледају га очи с мало живота у себи, живе а мртве, очи измрцварене деце, ужасно мршаве. Брацо осети некакву језу а она пригушена светлост само је појача. Ужас му се прели преко лица. Кад окрете нову страну, рука му неконтролисано задрхта. А на свим странама исте слике! Исти низови смрти и младих, угаслих очију. Осети да му недостаје ваздуха. Уплашено спусти отворени албум на под и, буљећи нетремице у њега, лагано крену уназад, као да се боји да тим језивим сликама окрене леђа.

Осети се као у гробу.

* * *

Готово у исто време, у истом граду, двадесетпетогодишња Силвија Сабо се сети старог дрвеног сандука. Зна да је ту одећа за бебу, поклон од баке кад се родила. Када је прерасла сва та оделца, бака није желела да их се реши. Боље је било сачувати их, задржати, можда опет затребају. Стари људи се не одричу успомена тако лако. Сад се Силвији родио син, па се она, ни сама не зна како, наједном тога сети. Оделце за дечака или девојчицу, то не игра неку улогу, у тој доби се разлика и не примећује.

Нађе сандук и отвори га. Заиста, ту су бенкице и друге њене некадашње ствари. Подиже их да их боље погледа. Испод примети некакве фасцикле са ознакама „Aktion DB“. Летимично их погледа. Копије некаквих транспортних листи, некаква преписка, рачуни, молбе, бог ће га знати, ништа посебно... Више је заинтересоваше бенкице, њих узе а оне фасцикле остави где су и биле.

Остави их где су биле...

ЧУДЕСНА РЕЧ

Загреб утону у сан тог првог ратног лета 1941. Топла ноћ, испуњена осећањем напетости и немира. Однекле долази мирис липа, провлачи се између зграда и нестаје у тами. Осећа се запара, тежина ноћи.

Једна прилика, мушкарац средње висине, сув, проћелав, са траком Црвеног крста око руке, изби из једне споредне улице и убрза корак. Дође до раскршћа улица где таму продија слаба светлост уличне лампе, жаруље. Куће поред све одреда тамне, ћутљиве, неме. Човек заста и осврте се око себе. Схвати да је сам, не чује више ничије кораке, не види више никога. Сам у то глуво доба ноћи. Одједном, са далеког краја улице, из дубине коју не може да види, проломи се нечији крик.

– Упомоћ! Упомоћ!

И ту се глас прекиде, као да га неко изненада и на силу ућутка. Кратка тишина а онда звук паљења мотора, па треска врата, покретање и удаљавање кола. А онда опет гробна тишина. Човек осети језу, крену, али заста. Још му кроз главу пролази онај крик, онај вапај прекинут у делићу секунде. Тај замирући крик му још трепери у души. Негде иза себе,

опет из неке споредне улице, зачу бат корака, ударе чизама по калдрми. Трже се, брзо схвати да је то патрола. Хтеде да крене, да убрза корак, али чему? Било би то глупо. Личио би на бегунца. Брзо се мора сабрати, кораца су све ближи.

Усташка патрола изби из помрчине и заустави се поред њега. Тројица војника гледају га као какву авет. У ово доба никога не очекују напољу.

– Пропусницу! – затражи набусито један од њих правећи се да не примећује његову траку Црвеног крста.

Он посегну за унутрашњим џепом, извади документ и пружи му. Усташа га својом лампом обасја па поче испитивати и загледати сад његову слику, сад његово лице.

– Камило Бреслер? – упита га.

– Да – потврди овај.

Усташа још једном осветли лампом пропусницу а онда му је врати.

– Слободни сте – рече му нешто блажим и храпавим гласом.

Бреслер је стави у џеп и таман хтеде да крене кад виде кола како застадоше пред оближњом кућом. Из њих изађоше тројица мушкараца, ваљда агената, нешто се шапатам споразумеше. Један извади цигарету и запали је, а онда сви извукоше пиштоље и приђоше капији куће.

– Слободни сте! – заповеднички понови вођа патроле.

Бреслер се трже па брзим корацима неста у тами улице.

Стиже до Главног колодвора, железничке станице у Загреду. Тамо је већ постављен шатор Црвеног крста, а под њим црвенкаста светлост фењера. Особље Црвеног крста чека, поноћ је увелико прошла. Пред њега изађе Јана Кох, представница подмлатка Црвеног крста. Чу се неко живље кретање међу усташким стражарима тамо иза плота који колосек дели од улице. Бреслеру приђе четрдесетогодишња Драгица Хабазин, главна сестра Црвеног крста. Пуначка, не много крупних, али сетних очију, створи се на

колодворима сваки пут кад је Бреслер позове. Показа му напред па он крену тамо. Чу и неке бројне кораке. Погледа боље, али од мрака се не да ништа видети. Али осећа на стотине клонулих, уморних цивила, успорених корака, осећа реку напаћених људи који се попут сенки вуку целом ширином улице. Види само понеки блесак бајонета, неки светлији комад женске одеће. Виде како два човека међу собом носе трећег. Приђе им четврта прилика, носи пушку, усташа, и гурну једног од њих.

– Не заостај! – викну. – Не заостај, мајку ти влашку!

Бреслеру приђоше две сестре Црвеног крста, па се и оне загледаше у ону тамну беспомоћну поворку. Знају да су то Срби који су без хране и воде, у великој запари, провели неколико дана у просторијама Загребачког збора, чекајући транспорт. Тај Загребачки збор, односно Велесајам, простор за изложбе и сајмове, тог лета је сабиралиште за Јевреје и Србе из разних крајева Хрватске, који се одатле отпремају у логоре Даница код Копривнице, Госпић, Јадовно на Велебиту, Слана на острву Пагу... Бреслер пође још напред. Сад те људе може боље видети. Усташе их подаље одатле почеше одмах укрцавати у сточне вагоне, а део њих се постави као кордон за случај да неко од тих исцрпљених људи покуша побећи. Као да имају ту снагу у себи! Бреслер и неколико сестара узеше нешто хране која чека под шатором, приђоше кордону с намером да људима дотуре макар неки залагај. Али сви покушаји се одбише о пушке и бајонете. Бреслер се брзо врати и са осталима напуни неколико канти водом, па опет до колосека.

– Молим вас, господине заповједниче... – обрати се усташа који му делује као главни. – Молим вас, дозволите да им дамо макар мало воде, само да се освјеже!

– Не! – одврати усташа кратко и одсечно. – Натраг!

– Али ми смо овдје...

– Не! – процера се овај тако да Бреслер одмах замуче.

Немо гледају како људе угуравају у вагоне, осећају у себи неку жељу да крикну, да изруче бес из груди. Али не смеју. Лица усташа одашиљу љутњу што су дигнути у глуво доба ноћи да би се развлагали са овом рајом, и то само зато да би била ликвидирана на неком другом месту.

Напунише се вагони брзо, све иде без неког посебног застоја. Скретничар даде знак машиновођи па воз поче полагано клизити. Кроз мале прозоре назире се главе затвореника. Очи им уплашене, унезверене. Бреслер препозна неке од њих, има ту просветних радника, лекара. Одједном, воз се поново заустави, вероватно пред коначно кретање. Бреслер, на прозору спрам себе, примети једног познаника, познатог професора и вероучитеља. Седе браде, уморног погледа. Бреслеру се учини да му нешто прошапта, виде како помера усне. Погледа боље. „Воде...“, учини му се да се баш тако померају његове усне. Инстинктивно, Бреслер згради канту и, пре но што се стражари снађоше, прође кроз кордон, онако у ходу напуни шољу и пружи је старцу. Овај је жељно искапи, али, зачудо, не брзо већ, напротив, полако, одмерено, да осети сваки гутљај.

– Хвала, пријатељу – прозбори.

Воз крену, стражар изнервирано шчепа Бреслера за раме и грубо га повуче уназад.

– Натраг! – понови.

Бреслер не може да одвоји поглед од оног прозорчића. Не види више старца, али све му се чини да и даље види то лице. Али та последња старчева реч... Како је то могуће? Та мисао пролете му кроз главу. Како? Преко понора животињске страсти и мржње тај старац му дарова ту чудесну, топлу реч – пријатељу!

Воз нестаде у тами. Бреслеру као да све нестаде у тој тами и мраку. Све, осим лица тог старца.

КАО ГРУДВА СНЕГА

Јесен већ увелико корача улицама Загреба. Октобар полако одбројава дане. Ветар и облаци се смењују са зрацима сунца, које колико-толико покушава да улепша све сивља јутра. Упркос ветру, на улицама је прилично много људи.

На огласним стубовима излепљене велике ратне карте. Стрелице на њима показују немачко напредовање на Источном и другим фронтима. Све од Француске па на исток црни се од немачких трупа. „Друга година побједоносног рата“, пише на њима поред старог, већ избледелог натписа: „Прва година побједоносног рата“. Ту су и стари плакати, односно наредбе усташке полиције којима се Срби и Јевреји упозоравају на време када не смеју бити на улицама овог града. Стоје ту још од маја месеца. Редарствено равнатељство објављује тај проглас „ради опћега знања и равнања“. Поменути Срби и Жидови, то јест Јевреји, смеју се кретати на подручју града Загреба само од шест сати пре подне па до девет сати увече. Од девет увече до шест изјутра „не смију излазити на улицу, већ се имају задржавати у својим становима“.

Један плакат се делимично одлепио па оштрим покретима игра на ветру. Пред тим играјућим плакатом

застаде црна, лепушкаста педесетогодишња жена. Диана Будисављевић Обексер већ је виђала те мрачне обзване, али сваки пут изнова застане поред њих. Јер муж јој је Србин, додуше хирург је, па може, уз претходно одобрење „мјесне редарствене власти“, добити дозволу „у врло важним случајевима“. У јесењем је мантилу, али ипак осећа хладноћу. Зато настави да хода убрзавајући корак.

Стиже на Свачићев трг где се, на броју тринаест, налази њен стан. Осећа се некако уморно и празно. Попе се полукружним степеницама на први спрат, уђе у стан и у ходнику скиде мантил. У кухињи затече мужа Јулија, шездесетогодишњака, како за столом себи сипа чај. Поздравише се само погледима па и она седе за сто. Јулије је помилова по руци а онда и њој донесе шољу па је напуни.

– У жидовској опћини су ми рекли да помажу својима колико могу. Али... православци су без икакве помоћи – прозбори Диана обужмивши шакама топлу шољу. – Моја кројачица ми је то већ спомињала.

– Што ти је спомињала? – упита је Јулије.

– Па то... – одмахну главом Диана. – Чула је да постоје логори...

Мало се замисли, поглед јој је некако укочен. Као да се присећа онога што је чула у јеврејској општини.

– Овдје за православне не постоје никакве акције помоћи – рече. – Обишла сам неке госпође из тих кругова и предложила им да организирамо неку помоћ. Али... нису заинтересирани.

– Људи се плаше – констатова кратко Јулије.

Диана отпи мало чаја па се загледа у мужа.

– Прича се да постоји неки концентрацијски логор у којем се, осим Жидовки, налазе и Српкиње са дјецом. Лоборград. И наша шогорица Мира ми је о томе говорила.

– Ех... – одмахну Јулије главом. – Прича се свашта у ова смутна времена. Уосталом, колико ја знам, то је старачки дом.

– Тамо, у жидовској опћини, питали су ме да ли бих им помогла – рече Диана. – Рекла сам да ћу дат прилог.

– Даћемо – потврди Јулије.

– Али... рекли су ми да они не мисле на то, већ на цијелу акцију помоћи, на сталну акцију. Одбила сам. Рекла сам им да никако нисам прикладна особа за тај посао.

Она значајно погледа мужа желећи да добро осмотри његову реакцију.

– Добро си учинила. Опасно је то – рече он замишљено.

– Опасно је.

– Рекли су ми... за мајке са дјецом. Спавају у том логору на бетону, без прекривача...

Тада отпи још чаја па погледа Јулија право у очи.

– Пристала сам – рече кратко.

Јулије је погледа, збуњено и затечено.

– Чекај... – промрмља. – Ништа те не разумијем! Па сад си рекла да си одбила!

– Нисам знала за мајке и дјецу! И... већ сам разговарала са неколико познаника.

– Неколико? – насмеши се Јулије кисело. – Забога! А што може учинити неколико људи?

– Ништа – потврди Диана, устаде и оде до прозора. – Вани пуше као да ће ускоро снијег. А и мирише на снијег – окрете се ка мужу. – Кад грудиа снијега крене да се котрља низбрдо, постаје све већа.

– Па што? Не разумијем.

– Та два познаника... можда познају још двојицу, а та двојица још двојицу – објасни Диана.

Јулије нервозно устаде па се руком ухвати за наслон столице. Понекад његова жена зна и те како да га изнервира! Та њена аустријска тврдоглавост!

– Ти знаш колико је то опасно – рече опорим гласом.

Она се врати за сто, седе и поклопи шољу обема рукама, да их угреје.

– Знам – узврати кратко.

Сад Јулије оде до прозора и замишљено се загледа напоље, у усамљено дрво украшено ретким преосталим, жутим лишћем. Пожеле да је дрво зелено, да је лето и да просто нема овог проклетог рата. Али зна да то не бива. Тако је како је. И зна своју супругу. Није она од оних који нешто смисле а потом одустану. Треба јој се или придружити или јој барем не сметати.

– Имам једног знанца – окрете се. – Марко Видаковић, архитект. Могу га ових дана назвати.

– Назови га одмах! – готово му заповеди Диана.

Јулије, без околишања, тако и уради. И већ тог после-поднева Видаковић дође код њих. Згодан педесетједно-годишњак, округлог лица, црних продорних очију. Иако је рођењем Србин, Сремац, из Голубинаца код Сремске Митровице, са четрнаест година се доселио у Загреб. Почео је да студира архитектуру на Високој техничкој школи у Бечу, наставио у Прагу, прекинуо пред Велики рат због недостатка новца, па тек пред крај рата наставио и завршио. Потом је са братом Милошем покренуо грађевинско предузеће. Био је, између осталих, задужен за изградњу загребачког Велесајма, истог оног у коме су сада усташе затварале Србе и Јевреје пред слање у логоре. Пре рата је постао један од најватренијих заступника модернистичког стила у архитектури. Чим би му се указала прилика, пројектовао би на тај начин. Тако је 1928. пројектовао вилу Пфеферман у Јурјевској 27а у Загребу, за богату јеврејску породицу из Вуковара. У почетку су је гледали са подозривошћу, али је ускоро послужила за углед. Одбранио је докторску дисертацију у Београду 1939. и тако постао први доктор техничких наука на том универзитету. Јулију је све то познато. Видаковић је способан, предузимљив. Његова помоћ може бити драгоцен, такав им сад треба. Али Србин је, и то може све отежати. И сам се Видаковић

туди да не упада превише усташама у очи. Не пројектује, нити се оглашава у новинама.

Дуго остадоше у разговору. Диана се плаши да ипак неће бити спреман да се упусти у толики ризик. Но те вечери, по његовом одласку, на свом матерњем, немачком језику записа у дневнику који управо тих дана поче да води:

„Након што сам му описала ситуацију, одмах је здушно пристао прихватити се посла...“

Победи храброст. И човечност. И то је охрабри.

Закотрља се грудва...

РАЗОЧАРАЊА

Срби у Загребу и другде су и те како заплашени. Али одједном се прочу како нека госпођа ради на томе да се затвореним Српкињама и њиховој деци пружи помоћ. Можда је то, ипак, могуће. Беше већ крај октобра 1941. кад неке непознате жене почеше долазити у Дианин стан и доносити одећу, обично у завежљајима. Гласови се шире, али тајно јер све се то и сме радити само у тајности. Ове доласке, познатих и непознатих, Диана је користила као прилике за проширење акције.

– Обавијестите своје познанике, ако се у њих може имати потпуно повјерење – поче им говорити. – А они нека даље обавијесте своје знанце.

Био је то једноставан и у том тренутку једини могући начин окупљања сарадника, али дао је неочекивано добре резултате. Чудо је шта су све у стању да учине обичне речи међу људима. За свега неколико дана прикупи се знатна количина одеће. А то је од пресудне важности јер зима већ куца на врата. Мраз је све оштрији, може се наслутити да ће ово бити страшна зима.

Дианин стан се убрзо претвори у својеврсну кројачку радионицу. Уз помоћ своје две већ одрасле кћерке, Јелке и

Илсе, и неколико њихових пријатељица, поче од вунених и баршунастих драперија и завеса шити дечје капуте, хаљине и покриваче. Потом све то у великој гаражи Будисављевића разврставају и пакују. Диана уз то поче и да прикупља новац како би имали за неку неопходну куповину.

– Госпођа Будисављевић? – упита је жена средњих година која се појави на вратима.

– Да – потврди Диана. – Уђите, молим вас.

– Не, хвала – узврати ова па извади из ташне коверту.

– Узмите ово. Није много, али значит ће.

– Хвала вам – насмеши се Диана. – Как је ваше име?

– А не... не! – одмахну дародавка главом. – Боље немојте. И оде, без иједне више речи.

Диани је све јасно. Дародавци и донатори се страховито плаше усташких власти, па инсистирају на томе да она њихова имена нигде не бележи. У тој држави хуманост може бити плаћена прогоном, па и губљењем главе. Зато се Диана тих захтева придржава.

А купују углавном вреће за сламу и ћебад како логорашице и њихова деца не би спавали на голом и хладном поду.

– Барем дио ових ствари треба послати што прије у Лоборград – рече Диана ћеркама док у гаражи пакују ствари. – Ноћи су већ сад ужасно хладне. А и усташама може свашта пасти на памет. Могу просто доћи и све нам ово одузети.

Логор Лоборград удаљен је око седам километара од Златара, у Хрватском Загорју, а нешто више од педесет километара од Загреба, кад се иде преко Марије Бистрице. Званично је основан пре мало мање од месец дана, почетком октобра. Смештен је у дворцу који је некад припадао аристократској породици Кеглевић а потом био коришћен као дом за старе. Под управом је фолксдојчера. Заповедник логора је тридесетпетогодишњи Карл Хегер, родом из Осијека, и сам фолксдојчер, по занимању урар, часовничар. Заменик је његов брат Валдемар. Сада су у њему Српкиње и

Јеврејке са својом децом. Већ више од двадесет дана пребивају у овом дворцу-логору у врло нехигијенским условима, па им се деца убрзано разболевају.

Већ закорачи новембар кад Диана сазнаде да је из логора пуштена једна затвореница, госпођа Ковачевић са својом децом. Одмах је посети не би ли дознала неке појединости о логору. Жена делује заплашено. Њено ћутање говори колико и њени кратки одговори, много. Диана по томе брзо схвати како се са њима поступа у том дворцу.

– Изабрале смо заповједницу – рече жена тихо, мерећи сваку реч – Радојку Васиљевић. Добра је. Пуно се бринула о нама, онолико колико је могла.

То је довољно Диани да схвати да робу у Лоборград треба слати директно Радојки Васиљевић и да ће је она праведно расподелити. И робу ускоро послаше. Има ту кукурузног хлеба, чварака, сланине, масти, масла, куваних јаја, белог лука, чешњака. Чак и кондензованог млека, још увек се може купити на црно у Загребу. Али не прође ни неколико дана а Диана сазнаде да од свих тих ствари готово ништа није подељено. Све је командант логора присвојио себи лично! Диани не остаде ништа него да сама оде у логор и покуша некако помоћи заточеницама. Преко мужа успостави везу са доктором Јанком Пајасом. Он је лекар у логору, као што је раније био и у старачком дому. Две-три недеље касније, доктор дође по њу унајмљеним усташким аутомобилом. Она мораше платити и најам аутомобила и бензин. У ауто утоварише неколико пакета а онда их Пајасов син повезе ка Лоборграду. Имају пропусницу, али им, упркос томе, забранише улаз у логор. Доктор Пајас оде у управу и тамо се прилично задржа. Потом се врати климајући главом.

– Можемо ући – рече јој – али под увјетом да ни о чему што ћемо видјети никому ништа не говоримо! Веле, ово је ипак логор, није излетиште.

Диана му климну главом. Али сам тај захтев јој говори много. Ипак, мора мислити на логорашице и њихову децу, они су сада најбитнији. Па и по цену да се пружи било какво обећање том ђаволу који себе назива управником логора. У дворишту се накратко сретете са Српкињама и сазнаде да им послате бале сламе уопште нису подељене, али да им се храна може слати. У повратку Диана је прилично разочарана.

– Скоро све одраније су узели, а сад се као може слати! Тко ће гарантирати да ће те жене убудуће добити ишта од оног што им пошаљемо? – пожали се Пајасу.

– Нитко! – би јасан овај. – Него, можда би било добро да се обратите протестантском бискупу. Можда би он могао штогод... Вриједи покушати, не?

Не треба јој рећи двапут. Мора уграбити сваку могућу прилику која јој пружа било какву шансу за успех. Јер зима не чека! Новембар, студени, ближи се крају, просинац, децембар, већ је на прагу. Зима је све оштрија, ни многи стари Загрпчани такву не памте. Чини се да ће бити једна од најхладнијих које је тај град упамтио.

Уговори пријем па оде у просторије Евангелистичке цркве, преко пута нове џамије. Некада су припадале једној јеврејској породици, али су их усташке власти одузеле. Оне старе просторије у Гундулићевој улици реквирирала је немачка војска. Ту се састаде са четрдесетосмогодишњим бискупом Филипом Попом, Немцем. Можда ће помоћи и мало немачког језика где запне! Поп је потомак давно досељених Немаца, подунавских Шваба, одрастао је у Земуну, ту је завршио и гимназију. Бар им језик неће бити проблем, ваљда ће се боље разумети. Диана му се, без много околишања, пожали на тешке услове који владају у Лоборграду.

– Прекриваче, бале сламе и друге ствари командант користи у властите и ко зна какве сврхе – рече. – За очекивати је и да храна заврши на исти начин.

– А што вам ја ту могу помоћи? – упита бискуп а онда зашкиљи.

– Ви сте фолксдојчер као и управник логора.

– Па што? – зачуди се бискуп. – Уосталом, право говорећи, не могу повјеровати тим причама да су жене и дјеца у логорима.

– Заиста? – узврати Диана помало изазивачки јер јој се учини да бискуп и не показује богзна какву предусретљивост. – Особно сам била у логору и видјела их. Разумијете? Сопственим очима сам их видјела!

– Слушајте, ако ће вам они одузимати храну коју пошаште, не видим како би се то могло спријечити?

– Размишљале смо о томе моје сураднице и ја – одговори брзо Диана, која је нешто тако и очекивала. – Закључиле смо да је најбоље рјешење да се једном тједно у логор аутом превезу сендвичи и тамо подијеле. Да бисмо то остварили, потребна је дозвола за улазак у логор и за дијељење хране. А то бисте нам могли исходити ви.

– Ја? – опет се зачуди бискуп.

Потом ућута. Прибира у себи оно што му Диана заправо тражи.

– Нећу ја то моћи – рече напослетку суздржано. – Не да не желим, него не могу. Вјерујте ми да водим велике полемике са властима јер се пропагира само прелазак у католичку вјеру, а не и у протестантску! Тај став владе ме вријеђа! И оно мало што је прешло у евангелистичку вјеру... Показује се да неки нижи усташки органи маћехински поступају са бившим православнима. Зато не желим ништа тражити од њих! Мислим... чиним што могу да се ти људи спасе... Али и Нијемци и усташе су... Осјећам њихово неповјерење према мени. Разумијете?

– Али ради се о женама које су тамо сасвим беспомоћне! – подсети га Диана. – Многе од њих су прешле на католичку вјеру и...

– Онда је задатак католичког надбискупа да се побрине за те жене! – прекиде је бискуп. – Обратите се његову тајнику и тражите аудијенцију. Дат ћу вам препоруку.

И то би све! Но добро, и та препорука је нешто. Али Диана већ полако учи и стиче искуства. Не сме се стати на првој препреци, ни на другој, ни на трећој! Никад се не зна иза које се отвара пут.

Првог дана децембра оде до секретара надбискупа Алојзија Степинаца. Успела је да уговори састанак са њим за два дана. То јој створи нову наду. Трећег дана децембра појави се код њега. Пољуби му руку, наклони се.

– Оче надбискупе... – поче – била сам у Лоборграду. Тамо није никакав старачки дом, већ логор. Тамо су Жидовке и Српкиње са дјецом. Без довољно хране, без хигијене. Леже на голим и хладним подовима. Харају болести а страх је... свеприсутан. Замислите как све то утјече на дјецу и мајке.

Он је пажљиво слуша. Не гледа превише у њу, поглед му је више уперен негде у страну.

– Разумијем... – рече потом. – Но, не могу вам уливати лажну наду. Она је... попут странпутице. А људи је ипак воле. Не знам, можда зато што нису свјесни да је лажна.

– Али ви сте човјек вјере, утицајни сте – настави Диана. – Људи овдје цркву гледају другојачије, па и вас који сте јој на челу.

– Знам – узврати Степинац. – Но опет вам велим да вас не могу обмањивати. Једно је народ, друго је власт. Па ја немам никаквога утицаја на владу. Тамо ништа не могу постићи, нити исходити. То вам је так.

– Ипак... – остаде упорна Диана. – Можда, ипак...

– Да – климну надбискуп главом. – Чујте, спреман сам заузети се за ствар, но ипак... знам да се ту ништа не може постићи.

Кад се након разговора врати кући, Диана је поново испуњена празнином. Те ноћи, док сипа снег по Загребу, она седе и отвори свој дневник.

„Мој први пријем код надбискупа др Степинца“, записа. „И тамо је резултат разговора био сасвим негативан...“

У суштини, разочарање за разочарањем. Као да се све сплело да је обесхрабри. Чини се да су сви путеви затворени, да се нигде не назире излаз. Сви су, углавном, љубазни, али иза те маске крије се једно велико ништа. Али ако не познаје све те људе који су на некаквим позицијама, познаје себе. Одлучи да оде у само осине гнездо. У наредних пар недеља успе да издејствује састанак са усташким министром полиције Андријом Артуковићем.

Средина је децембра. Среташе се у згради министарства.

– Желим вам захвалити што сте нашли времена да ме примите – рече му при сусрету.

– Ништа зато – узврати министар љубазно – Реците, слушавам вас.

И тада му објасни о чему се ради. Била је у Лоборграду, видела је какво је стање. Желела би помоћи, али...

– Треба ми дозвола за улазак у логоре уопће, за сад у Лоборград.

Артуковић је не прекиде ниједном док је говорила. Кад заврши, он се исправи на столици и благо лупну прстима о сто.

– Да... – промрмља. – Чујте, жао ми је, али ја особно нисам компетентан за оно што вама треба – рече јој. – Такву дозволу може вам издати само равнатељ за сигурност Дидо Кватерник.

– Али тамо ми неће дозволити пријем – забрину се Диана. – Знате већ и сами како то тешко иде, практично је немогуће.

Артуковић се кратко замисли.

– Ево – рече потом – ја ћу вам исходити пријем. Но равнатељ је сад на путу па ми се јавите кроз три дана.

Ово пријатно изненади и охрабри Диану. Ова његова предусретљивост. Ипак, мора га питати нешто што јој већ подуго изазива главобољу. Јер Артуковић је моћан човек у овој усташкој хијерархији, он је права адреса за њену дилему.

– Реците ми, господине министре – обрати му се чак са малим осмехом на крајичку усана – је ли мој рад за интерниране уопће дозвољен?

– Наравно да јест! – одговори овај неочекивано брзо. – И будите увјерени да вам у томе ниједна инстанца неће правити било какве тешкоће.

Диана се са министром поздрави с коначним осећањем некаквог успеха. Но, кад изађе из зграде, хладан ваздух као да је отрезни. Она белина снега, који је већ прилично нападао, заслепи је и она застаде. Провејавају ретке пахуље а она схвати да, заправо, и нема превише разлога за задовољство. Никакав папир са Артуковићевим потписом нема у рукама. Како је себи дозволила да јој то промакне? Могла га је питати! Збунила се? Заборавила? Бог зна. Ипак, одлучи да се чврсто ухвати оног што има. Реши да на тој министровој усменој дозволи гради сву своју акцију. Јасно јој је да је та заштита од усташа сасвим илузорна, али је једина којом располаже. Даје јој какав-такав изговор ако се нађе у шкрипцу. Улива јој неку сигурност, макар и најмању. Или бар само тако мисли. Но и то је нешто.

Да реч усташког министра, макар и онако љубазног као што је био, ипак не значи ништа, поче се уверавати три дана после. Цео дан телефонира његовом секретару, а он је прослеђује Артуковићу. Он јој сваки пут говори да га назове идући дан. Касније више не може ни говорити с њим јер његов секретар говори да није ту и да јој поручује да

још ништа није могао учинити, нити исходити. Одговори су све краћи. Све нељубазнији. То Диани би јасан сигнал да прекине са позивима. Може доћи до неугодних последица.

Све то време Диана „чува“ Артуковићево усмено одобрење пазећи да и њега на овај или онај начин не изгуби. Упркос свему, он јој јесте извесна заветрина и уже помоћу ког држи главу над бујицом. А проблеми се гомилају, падају обећања, али од њих нема ништа.

Почетком јануара 1942. од Српске црквене заједнице из Сарајева стиже неколико великих сандука одеће и обуће. Диана је већ добро позната као добротворка, управо њој препустише да подели те ствари. Али ту је и проблем. Већ имају лоша искуства са пошиљкама у логор јер оне завршавају у рукама управе. Диана жели да их лично раздели, али како? Писане дозволе нема.

– Чуо сам да један усташки адвокат може исходити такву дозволу – рече јој тада Видаковић. – Додуше, уз врло висок хонорар.

– Боље да платимо него да опет изгубимо сву ову одјећу – узврати Диана.

Већ следећег дана оде код тог адвоката. Објасни му о чему се ради и замоли га да јој прибави дозволу за лично дељење робе у логору. Но овај је одби!

– Не бавим се интервенцијама – објасни јој кратко. – И не брините, овај разговор је бесплатан – рече великодушно.

Почетком фебруара Диана преломи! Запути се на Горњи град, право пред уред Равнатељства за јавни ред и сигурност, то јест у централну усташку полицијску установу. Тамо је, међутим, не примише. Мора најпре телефонски тражити одобрење за пријем. Потом, а већ је предвечерје, крену назад преко Јелачићевог трга како би ту набавила неке ситнице за дом. Ту застаде, пажњу јој скрену велико биоскопско платно. Монтирано је на једној од зграда и размотава се с првим мраком како би се приказивала

велика „промицба сила Оси“. Пројектори су на супротној кући, удаљеној више од седамдесет метара. Новине воле да се хвале како Загреб има, уз Минхен, највећи отворени биоскоп на свету. Диана посматра те слике немачке силе које титрају на платну. У документарном филму блешти оружје, јуре тенкови и камиони а „штукe“ се успињу па обрушавају. Гледање је бесплатно, али она за то нема ни времена ни воље.

Кад се предвече врати кући, осети приличан умор од свих покушаја који, окрени-обрни, некако воде у следеће улице. Уосталом, уколико превише и предуго бушиш на истом месту, то може да ти направи велике проблеме. Постоји велика вероватноћа да тражену дозволу неће ни добити. И још горе, да уместо ње добије изричиту забрану за сваку даљу активност. Тиме би њен рад практично био обустављен. Ни на Артуковићево усмено одобрење тада више не би могла да се позове. Пожали се Јулију на све проблеме и препреке.

– Мораш бити опрезна – упозори је он, онако формално јер она то свакако и сама зна.

Диана, пошто мало одседе замишљено, оде до грамофона, изабра плочу и намести је. Потеклоше дивни и умиријући звуци Моцарта. Концерт за клавир и оркестар у де-молу. Њему се увек враћа јер јој помаже да поврати изгубљену снагу и наду.

– У Лоборграду ми је пришла једна заточеница – рече вративши се у фотељу. – Мршава, блиједа... Али имала је неке живости у очима. Рекла ми је нешто што ми никако не излази из главе. „Само сазнање да се неко о нама брине помаже нам да... да не клонемо духом!“ Баш так је рекла. „Не осјећамо се више тако напуштеним као онда кад су нас вукли из логора у логор. Нитко се за нас до сада није бринуо.“

– Знаш – рече Јулије. – Но, како год, треба бит опрезан.

– И Срби у Загребу... – настави Диана – заплашени су, али... као да почињу увиђати да могу макар мало помоћи.

То им, ваљда, враћа вољу за животом. Ако обуставимо рад, они ће бити још заплашенији и... не знам, беспомоћнији...

Јулије ћути и слуша. А онда заћута и Диана. Чини се да слуша Моцарта. А, у ствари, размишља. Лоборград јој не излази из главе. Како, и по сто пута, како доставити пакете? А онда, одједном јој сину! Са лукавом усташком државом и њеном свирепом полицијом треба бити лукав!

Учини јој се да има идеју!

ПАКЕТИ

Један број деце из логора Лоборград би у фебруару 1942. ослобођен. Али где ће та деца бити смештена док им, можда, и мајке не буду ослобођене? То питање председник хрватског Црвеног крста Курт Хин постави Диани, а она не зна шта би му одговорила.

– Само да знате – узврати јој он на то – нама је од стране усташа препоручено да не водимо бригу о логорима. Има ко за то да брине.

– А ко брине? – упита га помало саркастично Диана. – Будући да се ради о ослобођеној дјечи, мислила сам да ћете се ви из Црвеног крижа побринути.

– Не! – одби одлучно овај као да се то њега уопште не тиче. – Не, госпођо! Управо сам вам рекао шта нам је препоручено.

Диани би тешко поверовати да организација која и постоји да би помагала онима којима је помоћ потребна тек тако диже руке од свега. Председник то прочита у њеним очима, па се, упркос свему, осети непријатно.

– Гледајте – рече јој напослетку – обратите се професору Камилу Бреслеру, из Министарства за социјалну скрб. Можда вам он може помоћ.

Диана није сигурна шта да мисли о томе. Ипак, зар је у положају да одбије?

Готово одмах оде у Министарство и најави се. Професор Бреслер је одмах прими. Диана му се представи.

– Супруга доктора Будисављевића? – претпостави четрдесетједногодишњи Бреслер чим чу презиме.

Али Диани су већ досадиле све те формалности иза којих не стоји ништа конкретно. Одмах му исприча о чему се ради.

– Професоре – упита напослетку – шта да радимо са ослобођеном дјецом? Гдје ћемо их смјестити? Зар и слобода да им буде мучење?

Бреслер се мало осмехну на ту директност и неоколишање.

– То нипошто не смијемо дозволити – узврати.

Диану изненадише ова одлучност и нека искреност коју препознаде у професоровом гласу. И одмах јој се учини да може имати поверења у њега. Има просто људи по чијој боји гласа се може наслутити њихова спремност да учине нешто за друге. Или јој се, ипак, све то само чини. Већ се преварила толико пута.

– Али што ћемо учинити? – упита га.

– Један дио бих могао смјестити у Завод за одгој глухонијеме дјеце – узврати професор. – А дјелимично би их се могло смјестити и у породице.

– Колико је то изводљиво? – упита га даље Диана.

– Не могу вам сада ништа поуздано казати – рече замишљено Бреслер. – Морам најприје разговарати са својим министром. Дођите сутра.

Диана оде са осећањем да је овај човек поуздан. Ипак... Има зрно сумње, њега сеје искуство. Тај човек делује под кровом усташког министарства! Додуше, усташе такве људе остављају пошто немају довољно стручних кадрова. Али зар је то уопште битно ако јој било како може помоћи? А можда баш зато може! Има у њему неке искрености и природности. Или се и у томе вара?

Можда је у њему остало нешто његовог родног Варцар Вакуфа, те вароши са свих страна окружене планинама, али и Сарајева, где је учио основну школу и гимназију, и Петриње, где је учио учитељску школу, и Загреба, где је на тамошњем Филозофском факултету студирао педагошко-психолошку групу предмета. Био је секретар подмлатка Црвеног крста у Загребу 1928. У Школи народног здравља водио је Одјел за здравствену пропаганду и здравствено просвећивање народа. Рад у Државној школској поликлиници у Загребу започео је 1936. Писао је стручно-педагошке чланке и сарађивао са многим часописима. У питању је прилично искусан педагог.

Њена очекивања и наде у Бреслера се обистинише. Следећег дана заиста јој саопшти да ће се сва деца моћи сместити у Завод за глухонијеме.

Диана већ има идеју. Неколико дана након овога оде у Јеврејску богоштовну општину са разрађеним планом за Лоборград.

– Ви ћете нам помоћи да тамо доставимо намирнице – рече одлучно тамошњем службенику.

Овај је упитно гледа, али не може докучити шта јој се врзма по глави.

– Али наша опћина нема никаква одобрења која би ваш рад заштитила од усташа – подсети је.

– Знаш! – узврати она спремно. – Ипак, има начина само ако сте вољни. Ваша опћина сваког тједна у пратњи једног свог службеника шаље камион у логор?

– Тако је – потврди овај.

– Тим камионом могли бисмо и ми послати наше пакете за друге заточенице. Има их сто седамдесет три. Углавном Српкиње, али има и неких католикиња. Додуше, не можемо скупити средства да сваки тједан свима шаљемо. Зато смо направили точан распоред коме ћемо у поједином тједну слати пошиљку. Гледамо да дјеца буду одбухваћена чешће од одраслих.

Јеврејски службеник се на овај план морао насмешити. Једноставан и лукав. Одвијаће се тајно и тешко да може бити откривен. Као кад међу туђе шарене каменчиће додате и један свој. Ко ће то приметити? Додуше, с обзиром на то да акција практично мора бити скривена, односно нема службени карактер, тако ни намирнице не могу набављати неким легалним путем. Све, заправо, морају куповати на црно.

После тога цела машинерија Дианиних сарадника би стављена у погон. Свако послеподне, уочи дана кад камион треба да крене, скупљају се у њеној трпезарији где врше паковање. Свако има своје задужење. Једни праве порције, други замотавају, трећи слажу појединачне пакете. Инжењер Ђуро Вукосављевић, у поодмаклим годинама, али чио и расположен за сваку помоћ, замотава пакете а потом их везује. Инжењер Бранко Василић их адресира. Пошто висина новчане накнаде коју плаћају јеврејској општини за превоз не зависи од величине пакета, онда у један пакет стављају порције за две особе а на пакет стављају оба имена. У међувремену им се прикључи и госпођа Славка Бојанић.

„Врло је марљива, пожртвована, поуздана и устрајна сарадница. Преузела је велики дио мог посла и на тај начин ми је много помогла“, записа Диана у дневнику.

ПРЕТРЕС

Дође 25. фебруар 1942, после подне. Последњи „прави“ зимски месец ближи се крају. Напољу стиска реска хладноћа, са много снега. Оштра зима. Једна од најхладнијих колико се памти.

У Дианиној трпезарији влада радна атмосфера. Ови послеподневни сати резервисани су за слање пакета. Већ је припремљен сандук са цитрусима, као и са белим луком. Ове две намирнице су међу онима које најчешће шаљу у логоре јер су више него драгоцене. Витамини су људима које логорски живот и стална физичка и психичка напетост исцрпљују крајње неопходни. Поред тога припремају и мале пакете са шећером и сољу. Ту су стални сарадници, пуни ентузијазма, као и њене две кћери. Јулије је у својој ординацији.

Одједном, на вратима се огласи звоно. Сви прекинуше рад и упитно се погледаше. Потом се окретоше Диани.

– Очекујете ли кога? – упита је госпођа Бојанић.

– Не – одмахну Диана главом, а на лицу јој се већ чита забринутост.

– Можда неко доноси какав прилог или... – рече Ђуро.

У стану завлада мукла тишина. Сви се прећутно споразумеше да се врата не отварају. Нека делује као да у стану нема никога. Можда ће посетиоци отићи! Но звоно се поново огласи и опет их тргну. Кроз све њих проструја некаква језа. Диана нема избора, оде до врата и отвори их. Испред стоје тројица у цивилним оделима, дутим капутима и шеширима.

– Стан Будисављевића? – упита један од њих.

– Да – потврди Диана.

Овај извади легитимацију и показа јој.

– Вртљак, из редарства. Имамо налог за претрес.

– Због чега?

– Имамо дојаве да сте јучер, преко једне овдашње шпедитерске фирме, послали камион пун робе партизанима – изрече Вртљак у једном даху.

– Партизанима? – зачуди се Диана. – Па то је смијешно!

– Осим тога – настави усташки иследник – имамо и дојаву о некаквој тајној круговалној постаји.

– Господине...

– Вртљак – подсети је овај.

– Господине Вртљак, ја заиста не знам о чему се овдје ради и откуд вам те дојаве! Какав камион, каква круговална постаја?

Вртљак најпре не одговори ништа, само прст упери ка стану. Диана се помери у страну и они уђоше.

– Само вас подсећам на законску одредбу... – окрете јој се – по којој ће се најстроже казнити сви они који слушају непријатељске круговалне постаје. Пред пријеки суд бит ће стављен сватко тко без одобрења слуша вијести и даље их шири!

– Непотребно је да ми о томе говорите! – узврати Диана резигнирано.

Зауставише се у трпезарији. Троје сарадника, Бојанићка, Вукосављевић и Василић, и Дианине кћери гледају их

затечено и уплашено. Као жаба када се паралише од оног страшног змијског погледа. Иследник их редом упита ко су.

– Сви морате остати овдје док се претрес не заврши – рече им строгим гласом па једном свом колеги главом даде знак да остане с њима.

Потом се са другим колегом упути право у ординацију.

– Господин Будисављевић? – обрати се Јулију.

– Да – одговори овај кратко.

Вртљак само климну главом а онда поче са овим другим претраживати просторију. Ту, додуше, и нема богзна шта, па се убрзо вратише у трпезарију. Ћутке претражују и ту и остале просторије, нарочито загледају у ормаре. Отуда грубо извлаче шта им дође под руку и бацају иза себе. Преврћу све, разбацују. Један чак поче превртати по пакетима и свим оним намирницама као да није јасно шта је то. Попадалаше по поду главице лука, лимуна, расуше се шећер и со. Јулије примети како се Дианино лице полако претвара у грч и љутњу. Прочита с њега да жели да протестује, па јој очима даде знак да не говори ништа. И он сам осећа велики страх. Ипак је Србин, и то овде, у самом средишту усташке државе. А са тим се није играти.

Вртљак покуша да отвори један зидни ормар, али не успе.

– То је мој ормар – рече Илсе. – Ту нема ничег осим мојих ствари.

– Отворите га! – нареди Вртљак.

– Кључ је у мом стану – одговори Илсе.

– Донесите! – узврати иследник па се окрете свом колеги. – Нека је одвезу аутом.

А они наставише претрес.

– Сви ови сандуци... – показа Вртљак на њих. – Гдје се то шаље?

– У логоре – одговори Диана.

– Имате ли ви какву дозволу за то?

– Министар Артуковић ми је одобрио лично.

– Могу ли видјети то одобрење?

Диана се замисли, мада у ствари није ни имала о чему да размишља. Таквог одобрења на папиру нема.

– Министар ми је то... усмено саопћио – процеди.

– Усмено?! – подиже Вртљак обрве. – Госпођо, ово је озбиљна држава. За такве ствари морате имати службени документ.

Диана отвори фиоку на мањем ормару и отуда извади папир.

– Што је ово? – узе га Вртљак.

– Путни налог од Министарства удружбе за путовање у Лоборград.

– Бреслер! – прочита Вртљак с презиром потпис у дну налога.

Диани прође кроз главу да је тај папир можда дала помало несмотрено. Бреслер би због тога могао имати неугодности. Могла би се овим скренути пажња на њега, а он то у датој ситуацији свакако не жели.

У том тренутку појави се пар особа за које Вртљак рече да су из господарског редарства, привредне полиције. Један од њих затражи од Диане да их одведе у гаражу. Она их одведе и то се затим понови још неколико пута. При томе све ствари у гаражи темељно прегледаше.

– Па ово је читаво складиште! – рече Вртљак. – Имам одобрење да вас све приведем у случају да треба... а треба.

Јулије на ово уздрхта, и не само он. Пролете му да је цео овај циркус око претреса заправо само изговор за њихово хапшење. Наћи ће се у логору из кога његова супруга покушава да извуче друге. Неки хладан зној му се прели преко чела и он осети страшну жеђ. Пожеле да седне, али се не усуди.

– Запечатит ћете им стан! – окрете се Вртљак службенику из привредне полиције. – Предајте му кључ од гараже – затражи од Диане.